

ӘОЖ 82.02

А.Ә. Кенжебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: china.aida@mail.ru

Образ тұлғасындағы ұлттық мінез (қазақ және қытай әдебиеттері негізінде)

Берілген мақалада қазақ және қытай әдебиеттері негізінде жалпы ұлттық және интернационалдық әдебиеттердің қатынасындағы шешуші проблемалардың бірі ретінде танылатын ұлттық мінез сомдау мәселесі жан-жақты қарастырылады, бұл салада үздіксіз зерттеу жүргізген қытай және қазақ ғалымдарының ұлттық мінез ерекшеліктерінің көркем әдебиеттегі келбеті жөніндегі пайымдаулары, қытай және қазақ жазушыларының ұлттық өзгешелігін ашатын бейнелер болмысына талдау жасалынған. Мұнда әр ұлтқа тән ұлттық форма, көркем-бейнелеу тәсілдері, әдеби және тарихи дәстүрлер, реалия сөздер, наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар, жағрафиялық ерекшеліктер проблемалары сөз болады.

Түйін сөздер: ұлттық мінез, мінез категориясы, ұлттық форма проблемасы, психологиялық келбет, реалия сөздер.

A.A. Kenzhebaeva

National character is in literary images (on an example Kazakh and Chinese literatures)

This article discusses the problem of creation of national character for example, Chinese and Kazakh literature, which is one of the key issues in the problem of correlation of national and international literature, in General, are examples of the Chinese and Kazakh scientists who have studied the characteristics of national character in fiction, the components of the national identity of the Kazakh and Chinese writers. Discusses problem of national fine art form, literary and historical traditions, realities, mores, customs, geographical features and so on .

Keywords: national character, category of characters, the problem of national forms, psychological aspect, reality.

А.А. Кенжебаева

Национальный характер в литературных образах (на примере казахской и китайской литератур)

В данной статье рассматривается проблема создания национального характера на примере китайской и казахской литератур, которая является одним из ключевых вопросов в рамках проблемы соотношения национального и интернационального в литературе в целом, приводятся примеры китайских и казахских ученых, которые неоднократно исследовали особенности национального характера в художественной литературе, образы, определяющие национальную самобытность казахских и китайских писателей. Раскрывается проблема национальной формы, художественно-изобразительных средств, литературных и исторических традиций, реалий, нравов, обычаев, географических особенностей и т.д .

Ключевые слова: национальный характер, категория характеров, проблема национальной формы, психологический облик, реалия.

Образ тұлғасындағы ұлттық мінезді тану – кейіпкер ұғымы туралы теориялық қисынқағидаларға тоқтаумен шектелмейді, оның табиғатына терең үңілу, ойы мен сан айшықты сезім әлемін зерттеумен айшықталады. Әдебиеттің ұлттық сипаты, ерекшелігі жөнінде көптеген зерттеушілер, қаламгерлер: Ф.М. Достоевский, Л.Н. Толстой, Бальзак, Стендаль, Лу Синь, Мао Дун, Лаошылар айтып кеткен. Бұл мәселені зерттеген ірі ғалымдар арасында бір тоқтамға, ортақ пікірге келу байқалмайды. Ал көркем өнер мен әдебиеттің ұлттық сипатын жан-жақты тану – оның негізгі тармағы – ұлттық мінез болмысын терең түсінуіміз қажет. Ал ұлттық мінездің күрделі табиғатындағы ерекшеліктер оның өзгеріп отырғандығымен байланысты. Сондай-ақ тарихи даму барысында түрленетін мінездердің негізгі белгісі ұлт психологиясынан біржола жойылып кетпей, белгілі бір дәрежеде сақталатынын да естен шығармаған жөн. Себебі «Ұлттық мінез категориясы, көркем өнердің ұлттық сипаты сияқты негізінен, тарихи өзгерістерге ұшырап отырғанымен, тұрақтылығымен ерекшеленеді және мұндай ерекшелік көзге анық көрінбейтіндігіне карамастан әдебиетіміздің бүкіл образдылық құрылымынан танылады» [1].

Ұлттық мінез туралы пікірайтқан ғалымдар арасынан Г. Гачевтің: «Халықтың әдебиеттегі ойы, ұлттық мінез өте «қу», ұсталуы қиын материя. Бұлардың барын сезініп, сөзбен таңбалауға қанша тырысқанымен, оларды ұстаудың қиындығынан босқа сөйлеп, басқа халықтарға да тән сыр-сипаттар туралы айтып отырғаныңды білесің» [2] демекші, көпшілік зерттеушілердің алдынан шыққан қиыншылықтар бізге де кездесуі күмәнсіз.

Әдебиеттің ұлттық сипаттарының ұлттық мінез көмегімен айқындалуын зерттеу барысында бірқатар мінездерді белгілі бір ұлтқа таңып, оны басқа ұлттардан алшақтату көптеген зертеулерге тән ортақ кемшілік.

Қытай әдебиетінде қытай әйелдерінің бейнесін шеберлікпен ашып көрсеткен Цао Сюецин, Тянь Хан, Лао Шы, Ба Цзинь, Лу Синь, Ван Мэн, Чжан Канкан, Фаң фандардың туындыларында қытай әйелдерінің болмысына тән мұншылдықты, сыршылдықты, нәзіктікті ашқанда әр түрлі түске, реңкке, жекелеген сөздерге айрықша мән беріп отырады.

Ғасырлар бойы конфуцийшілдік идеология, әсіресе қытай әйелдеріне ауыр тұсау болды. Ер азаматқа табыну, айтқанын екі етпеу, тіптен бір ауыз сөз айту құқығынан айырылған әйел ғана «нағыз хас сұлу», «әйел сұлулығының идеалы» ретінде танылады. Сондықтан да өз ойын тіпті шаршы топ алдында да тайсалмай еркін айтқан, керек кезде қас батырлармен тең түсіп, жауына айбар көрсеткен қазақтың қайсар аруларынан биязылығын басты қару еткен қытай әйелінің мінезі ерекше айқындалады.

Қытай әйелінің мінез табиғаты мұншылдыққа, биязылыққа, сыршылдыққа, тұңғығы терең жұмбаққа толы болса, мұның бір тармағы халық тағдырымен, тарихымен тығыз байланысты. Өйткені «Ұлттық сезім ұлттардың бәрінде біркелкі бола алмайды. Бір ұлтта оның шеңбері кең де, бір ұлтта ол интенсивті болып келеді» [3].

Қытай халқының ұлттық мінезінің қалыптасу, даму, тұрқталу сатыларында философиялық психологиялық, тұрмыстық-шаруашылық жағынан мысал келтіретін болсақ, оның бірінші қайнар көзі – дария, дариядан туған ұяңдық пен нәзіктік. Бұл екі ұғым қытай ұлтының ой-санасына, жан-дүниесіне тікелей туыс. Әсем бау-бақшасы – ұяңдығына, өзені мен көлдері – терең мұңға балама беріп тұрғандай. Сол себепті ұлттық мінезді қытай ұлтының табиғатынан, тарихынан, әдебиеттегі образдар тізбегінен табамыз.

Ал қазақ әдебиетіндегі қазақ әйелдеріне тән қайсарлық, намысқойлық, бауырмалдық, аңғалдық, өжеттілік халқымызға тән ерекше қасиеттерді қанымызға ғасырлар бойына тереңінен бойлаған мінезімізді бірден тануға болады. Мұндай образдар қатарын қазақтың кеменгер жазушылары М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, І. Есенберлин, М. Мағауин және т.б. шығармаларынан көруге болады. Мұндай ұлттық ерекшелік, турасын айтқанда, ата-бабаларымыздың кең дала төсінде еркін өмір кешкендігімен малөсірумен, жауынгершілікпен жаратылыстың кең құшағына өскен, көшпелі, жөңкіле көшіп, белден-белге асып, көкорай көк шалғынның басын шалған, бірде қиырсыз кең, көк бетегелі жотада: бірде жұпар иісті қызыл, жасыл, шұбар гүл шашақты жасыл ала жібек кестедей далалы ойларға бауырын төсейтін, бірде құлпырған теңіздей теңселіп құбылған ақ күміс селеулі далаларда, не иісі аңқыған көк ала жусанды қырларда жүріп теңіз алды жазық зеңгір аспанның шендескен шегін шалатын,

бірде шулаған ағашты, биік құзды, сыңқылдап аққан күміс бұлақты мың түрлі үнмен күй қосқан нулы тауларды не күндіз-түні сансыз құстарды, сансыз түрлі құбылған сұлу күймен сыңсыған, жасыл жібекше судыраған қалың жасыл құрақты көкала айдын көлдерде жүріп, кеудесін керіп, жаратылыстың сұлу суреттеріне көз аударып, көркем күйін тыңдаған, бірде көкірімің суы бұлдырап, көк жібекше бұрылып аққан өзен-сулардың жасыл жібекті жағасына аунағандығына байланысты табиғи мінездер болса керек» [4].

Дариядан бастау алған тереңдік қытай дүниетанымында ерекше мән маңызға ие. Адам мен табиғат құбылысындағы заңдылықтар, олардың өзара байланысы, діни наным-сенім, т.б. алуан түрлі ұғым-түсініктерді ашуда қытайлар үшін тереңдік түсінігінің мәні ерекше, мұндай көрініс, әсіресе Ба Цзинь, Лао Шы, Чжан Цзе, Чжан Канкан қаламынан туған образдар галереясында тұнып тұр.

Жалпы, әдебиеттануда образ бойынан ұлттық бейне, ұлттық бояуды тануда, зерттеуде оның ұлттық сипаты, мінезін анықтау, ұлттық бояуы ашық болған сайын жалпы адамзаттық сипаттарды да жан-жақты тануға мүмкіндік туа бастайды. Яғни образдар жүйесінің ұлттық сипаты мен мінезі, олардың ең біріншіден, өз ұлтына әрі жалпы адамзатқа қызмет ететіндігіне дәлел бола алады деп айтуға болады.

Ұлттық мінездің қалыптасуын да ұлттық әдет-ғұрып, тұрмыс салты, кәсіптік ерекшеліктері, т.б. қырлары маңызды. Ал қытай әйелдерінің бойындағы биязылық, ибалылық, жұмсақтық пен нәзіктік, жан дүниесінің жүрек қылын тербетер құпиялылығы басқа халықтарға карағанда айқын көрінуі де табиғи. Мұның өзі, турасын айтқанда қытай ата-тектерінің «көне замандардан бері бау-бақша өсіріп, күріш егумен айналысқан, биік жартастан құлай аққан сарқырамадан философиялық астар тапқан, табиғаттың таңғажайып көрінісіне көз аударып, көркем әуеніне құлақ салып, соның нәтижесінде жаратылыстың өзіндей құпияға толы қалыптасқан табиғи мінез екендігі талассыз» [5].

«Қазақтың ұлттық мінезінің пайда болу, қалыптасу, даму, тұрақталу сатыларына философиялық, психологиялық, саяси-әлеуметтік, тұрмыстық-шаруашылық, т.б жағынан дәйектемелер жасар болсақ, оның бірінші қайнар көзі

тау емес, су емес – дала, биіктік пен тереңдіктен бұрын – кеңдік. Бұл үш ұғым – биіктік, тереңдік, кеңдік қазақтың ақыл-ой санасына, психологиясына, фәлсафасына тікелей туыс, табиғатының, төбесі мен тауының – өзені мен көлі, мұхиты мен теңізінің, тереңдігінің, даласының – кеңдігінің бел баласындай. Сондықтан ұлттық мінезді, біріншіден, қазақ халқының қоршаған ортасы – табиғатынан, екіншіден, бүкіл ғұмырынан, тарихынан, осы сырлардың әдебиеттегі көркем бейнелеуі мен суреттеуінен іздейміз, табамыз» [6].

Әйел бейнесін мүсіндеуде қытай әдебиеттерінде «ақ тұңғиық білекті», «мейхуа келбетті», «нефрит жанарлы», «личжи жемісіндей уылжыған ажарлы», «жібектей қара шашты» деген бейнелеулерден дәстүрлі қытай аруыны толық келбетін тануға болады, ал қазақ әдебиетінде қазақ халқының сұлулық туралы танымы» қой көзді», «бота тірсек», «құлын мүшесі бұзылмаған», «тана көз», «құралайдай қиылған», «еліктің лағындай сүйкімді» деген тіркестер арқылы әр халықтың эстетикалық көзқарасы мол сұлулыққа қарым-қатынасының ұлттық сезім өрнегін байқауға болады. Қазақ аруларының портретін жасағанда ең алдымен төрт түлік малға қатысты тіркестерді қолдану – ұлттық сипат. Өйткені – мал шаруашылығы – ата-бабамыздың ғасырлар бойы шұғылданған кәсібі. Төрт түлік мал шаруашылықты күйттеуден тыс тұрмыстық жағдайлардан да биік, рухани әлеміміздегі қымбат құндылықтар, әсемдік пен әдемілік сырларымен байланысты жасалып, символдық дәрежеде әдебиетіміздің төрінен орын алып келеді. Бұл форма сонау ауыз әдебиетіміздегі Ақжүніс, Құртқа, Гүлбаршын, Назымдардан бастау алып келеді.

Өзен мен көлдері және бау-бақшалары – қытайлықтардың күн көріс көзінің бірі болғанын ескерсек, қытай әдебиетінде, сурет өнерінде сұлулық символы ретінде суда өсетін өсімдіктің бірі – ақ тұңғиық алынған, әйелдің сұлулығын ашу үшін осы өсімдікті көркем сөз өнерінде қолдану аясы кең. Қытай аруының білегі – «ақ тұңғиық гүліндей аппақ», тірсегі «тұңғиық гүлінің түбірінен де ұзын», қазақ аруы «қой көзді», «бота көзді» болса, қытай қыздары «нефрит жанарлы», «жүзім мойылындай», «бамбук сағағындай» нәзік боп келеді. Көркем шығармада дәстүрлі қазақ аруы көбінесе

сәйгүлік мініп көш бастап жүрсе, қытай арулары өзен жағасында ақ тұңғиық жинап немесе ақ қанатты бұлтарды жегіп, көк аспанға саяхат құрған перизат бейнесінде суреттеледі.

Әйел келбетінің нәзік қырларын суреттеу арқылы ішкі жан дүниесінің тұңғиығына бойлап, қытай әдебиетінде өзіндік қолтаңба қалдырғандар қатарына – Цао Юй, Чжао Шули, Ба Цзинь, Лу Синь, Мао Дун, Тянь Хандар болса, қазақ әдебиетінде олар – М. Әуезов, С. Мұқанов, С. Көбеев, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, М. Мағауиндер, ал бұл саралы көшті әрі қарай толассыз жалғай беруге әбден болады.

Қазақ халқының әлемдік өлшемдегі кемеңгер ақыны Абай шығармаларында да ең алғаш әйел жанының ішкі сезім толқындарына, психологиялық келбетіне терең бойлап, әйел бейнесін шығыс лирикасы мен фольклорына тән бояумен астарлайды. Мәселен, ақынның «Қақтаған ақ күмістей ақ маңдайлы» өлеңінде:

«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған
Бір жаңа ұқсатамын туған айды,
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды,
Аузын ашса көрінер кірсіз тісі,
Секілді қолмен тізген іш қайнайды».

Қазақ әйеліне тән ұлттық бояу осы өлеңнің өн бойынан есіп тұрғандай.

Қытай әдебиетінде ұлттық бояуға қанық образдар галереясын сонау көне заманнан келе жатқан қытай мәдениетінің асыл жауһары саналатын «Жырнама» жинағынан байқауға болады:

«Уложены черные волосы.
Каждый волос тугая нить,
Виски ее белые-белые,
С кристаллами можно сравнить.
Густые темные брови,
Изогнулись крутой дугой,
Глянет лукавым взором –
Сразу смутится любой.
Тонкий маленький носик,
Необычайно изящен ипрям
Такого румянца не встретишь
У самых прелестных дам» [7]

Немесе:

«Нарумянены ярко щеки
Одежда так ладно сидит на ней –
Ни коротка, ни длинна.
Ни в чем не отыщешь изъяна –
Прелести дивной полна.
Словно тончайшая пряжа,
Прозрачна, нежна.
Сердца трепетать заставляет,
Чистый лукавый смех,
Едва посмотрит и тот час,
Замирает душа у всех» [8]

Мұнда басты назар аударатын жайт – қытай әдебиетінде образ жасауда қолданылатын, тек өзіне тән, сол халықтың тұрмыс-салтына, тұрған жеріне, қоғамына, таным-сеніміне, керек десеңіз рельефіне, атакәсібіне тиесілі сөз өрнектерін байқауға болады. Мәселен, аталған өлеңде адам бейнесін кейіптеуде « иірілген жіптей» нәзік деген сөзден-ақ қытайлықтардың ата-кәсібінің бірі боп саналған – жібек өндіру, тоқыма саласымен айналысатынын аңдауға болады, сондықтан көптеген әдеби туындыларда кейіпкер портретін беруде бұл біршама кең қолданыста жүретін сөз тіркестерінің бірі.

Қазақ әдебиетінде кейіпкер портретін жасауда «ат жақты», «бота тірсек», «бота көз», «тана көз», «түйенің атанындай ақырып», «құлын тайдай тебіскен», «шала туған бұзаудай», «ботасынан айырылған інгендей мөлжіреп», «құралайды көзден атқан мерген», «ешкінің сақалындай шоқшиған», «қой аузынан шөп алмайтын» деген тіркестерден төрт мүлік малды қасиет тұтқан халықтың далалық табиғат – болмысын танысақ, «бамбук сағағындай нәзік», «личжи жемісіндей уыздай жас», «жаңа тартылған жібектей жұмсақ мнезді», «мейхуа жемісіндей жас», «личжидің сағағындай», «шабдал жемісіндей жайдары», «мейхуа гуліндей ұстамды» (себебі мейхуа гүлі қыс кезінде де гүлдей береді, сондықтан қытай әдебиетінде ол төзімділік пен қайсарлық қасиеттерді суреттегенде кең қолданылатын үлгі), «ақ тұңғиықтай салмақты» деген тіркестерден қытай жазушыларының «бау-бақшалық» болмысын тануға әбден болады.

Ұлттық мінездің әдебиеттегі көрінісіне терең ену үшін, сол ұлттық мінездің әрбір қырынан ұлт тіршілігінде, болмысында қалыптасу, даму себептерін анықтау керек. Мәселен, қытай

зерттеушісі Вэн И-до қандай да болмасын ұлттық психологиялық құрылымның пайда болу себебін оның жеке тарихынан дей келе: «Ұлттық бояуға елдің географиялық дені, сыртқы қарым-қатынасы, әлеуметтік ортасы, наным-сенімі, салт-дәстүрі, идеологиясы, ділі және осылардың нәтижесі енеді», – деп жазады [9]. Қазақғалымы М. Жүнісов: «Сөзді кең мағынасында алсақ, ұлттық ерекшелікке табиғат жағдайы, ұлт құрамына енетін ұлыстар мен тайпалардың тарихи-мәдени жақтарынан даму ерекшеліктері, шаруашылық қызметі, қоғамдық тәртіп өзгерістерінің тездігі мен тереңдігі, таптық күрестің түрі мен өткірлігі, сыртқы қарым-қатынасы, басқа халықтармен байланысы және осылардың нәтижесі жатады деген [10]. Бұл ойды жалғастыратын болсақ, зерттеуші М.Ыбырайұлының «Халықтық мінез хақында» атты мақаласында айтқан пікірін шет қалдырмасақ болады: «Қазақ халқының ұлттық мінезі өзінің өмір кешкен кең байтақ далалық, қырлық фонында қалыптасты. Сондықтан қазақ халқына тән негізгі белгілер: кеңпейілділік, жомарттық, салғырттық, немқұрайлылық, көпшілдік, жайба-

сарлық, кешірімділік, еріншектік, бауырмалдық, намысқойлық, төзімділік», – деп анықтама береді [11].

Қытай көркем сөз өнерінде Чжын-Чжындо өзінің «Қытай халқының ұлттық мінезі» атты мақаласында: «Қытайлықтардың мінезі, негізінен әсем бау-бақша, тау сарқырамасы, көгілдір өзен-көлдері бойынан қуат алып қалыптасты, сондықтан оларға тән басты көрсеткіштер: қырағылық, ұстамдылық, сыпайылық, сыршылдық, бұйығылық, еңбекқорлық, инабаттылық», ... деп атап көрсетеді [12].

Ұлттық көркем сөз өнеріндегі ең үздік үлгілерде, шынайы талантты, ақиқатпен көмкерілген көркем туындыларда жалпы азаматтық сипаттардың болатыны айдан анық. Бұл заңдылық құдіретті өнер заңдылығы, ал өнердің алдына қойған мақсаты – ұлттық қана емес, адамзат баласына тиесілі екендігін көрсетеді. Дарын неғұрлым ірі болған сайын, кеменгер суреткер қаламынан туған шығармалар өз бойынан ұлттық бояумен бірге жалпы адамзаттық ортақ белгілерді де таныта бастайды.

Әдебиеттер

- 1 Новиченко Н.Л. О многообразии художественных форм и стилей в литературе социалистического реализма // – М., 1959. – 52 с.
- 2 Гачев Г. Национальные образы мира/ Сов. Писатель. – М., 1988. – 448 с.
- 3 Елікбаев Н. Социалистік ұлттық психология және интернационализм. Алматы, 1984. – 62 б.
- 4 Сейфуллин С. Шығармалар жинағы. 6 т. – А., 1964. – 32 б.
- 5 Цзун Пу. Қытай әдебиетіндегі ұлттық сипат // Мәдениет журналы. № 3, – Бейжін, 1981
- 6 Кәрібозұлы Б. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты // филол. ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация // – Алматы, 1997. – 303 б.
- 7 Шицзин. Книга песен/ Под редакцией А.Штукина. – М., 1956
- 8 Сол әдебиеттен қараңыз.
- 9 Вэн И-до Литература и общественная жизнь Китая. // Пекин., 1963г.
- 10 Джунусов М. Общественный прогресс и национальные отношения // Алматы: Казахстан, 1976. – 187 с.
- 11 Ыбырайұлы М. Халықтық мінез хақында // Абай журналы, № 3., 1996. 96-103 б.
- 12 Чжын Чжын-до. Қытай халқының ұлттық мінезі. – Пекин: Выньхуа баспасы, 1969. -151 б.

References

- 1 Novichenko N.L. About the variety of art forms and styles in the literature of socialist realism. // Moscow, 1959.
- 2 Gachev.G // National characters of the world // Moscow.- 1988. – 448.
- 3 Elikbaev N.Socialistyk ulttek pchologia zhane internacionalizm // Almaty.1984. – 62.

- 4 Seifullin S. Shygarmalar jinage//6 т.- Almaty.1964.32 p.
- 5 Zong Pu. Zhongguo wenxuede minzu tedian//Wenhua zazhi № 3, Beijing. 1981
- 6 Karybozuly Bagdat. Kazak olenynyn ulttuk sipate // Filo.gelemenen kand. Darejesin alu ushin jazylgan dissertacia//Almaty.-1997. – 303.
- 7 Shijing. Book of songs/ Edited by A.Shtukin//. – Moscow, 1956
- 8 Sol adebietti karangez
- 9 Wen yi-do Literature and society life in China//Beijing.1963
- 10 Zhunusov M. Social progress and national relations// Almaty: Kazakhstan- 1976.- 187p.
- 11 Ybyraiule M. Halektek minez hakenda// Abai jurnale № 2.1996.96-103
- 12 Zhen zhendo. Zhongguo minzu tedian// Wenhua chubanshe.1969.151